

УДК 631.115:338.432.5(091)

РОМАНЮК
Неля Йосипівна,
канд. іст. наук, доцент,
Житомирський Національний
агроекологічний університет

ПІДПРИЄМНИЦТВО В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЗМУ

У статті досліджуються історичні процеси другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовано вплив політики російського самодержавства на розвиток підприємництва в аграрній сфері підросійської України на даному історичному етапі.

В статье исследуются исторические процессы второй половины XIX – начала XX вв. Проанализировано действие политики российского самодержавия на развитие предпринимательства в аграрной сфере подросийской Украины на данном историческом этапе.

The article examines historical processes in the second part of XIX – beginning of XX. The impact of Russian absolutism policy on the development of entrepreneurship in agrarian sphere of Ukraine under Russia is analyzed.

В умовах нинішнього кризового стану сільського господарства, трансформації українського села, його переходу до ринкових відносин надзвичайно актуальним є вивчення явищ і процесів та їх наслідків, що відбувалися в ході здійснення аграрних реформ 1861 та 1906–1912 рр. Саме в цей період відбувалися аграрні перетворення, які сприяли інтенсифікації сільського господарства, що набувало товарного характеру. Виключні умови виживання і конкуренції змушували проявляти підприємницьку ініціативу й чуття ринку, його кон'юнктури. І хоча тільки невелика частина представників тогочасного суспільства стала успішними підприємцями, їхній досвід вартий вивчення. Завдяки підприємництву аграрний сектор України в складі Російської імперії зайняв одне з найвагоміших і прибуткових місць для держави, яка на зламі XIX–XX ст. стала однією з найбільших виробників та експортерів продукції сільського господарства.

Скасування кріпосного права 1861 р. відкрило шлях до розвитку ринкових відносин, сприяло залученню до підприємницької діяльності широких верств населення, зокрема і селянства. Законодавчими актами, визначеними реформою 1861 р., закладалася основа для зміни правового статусу колишніх станів суспільства (поміщиків і селян) у напрямі пристосування їх до умов капіталізму. Разом із тим селянською реформою були створені соціально-економічні умови для формування нових класів буржуазії та пролетаріату.

Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, переставали бути власністю поміщика, оголошувалися «вільними сільськими обивателями» й отримували певні громадянські права. Вони одержали право утворювати органи сільського й волосного самоврядування, брати участь у сходах, в ухваленні мирських приговорів, у виборах громадських посад, а також право бути обраними. Зокрема, у «Загальному положенні про селян, які вийшли з кріпосної залежності» їм надавалося право: 1) здійснювати торгівлю, відкривати промислові підприємства, виробляти ремісничі товари і збувати їх на ринках (ст. 23); 2) набувати у власність нерухоме і рухоме майно і розпоряджатися ним на власний розсуд (ст. 33); 3) розпоряджатися викупленими садибами і польовими землями на власний розсуд (ст. 37); 4) подавати скарги на сільських і волосних посадових осіб мировому посереднику [1].

З огляду на ключові засади класичної економічної теорії взагалі основою підприємництва є приватна власність і її кількісний показник, а в аграрній сфері, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. У досліджуваний період найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували в першу чергу інтересам поміщиків, за ними зберігалася право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося в «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком» [2].

Селянам надавалося право викупу садиби і за згодою поміщика польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами – власниками», а до того вважалися «тимчасовозобов'язаними». Земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасовозобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками тяжких для них повинностей – оброку та панщини на користь поміщика. Формально поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика.

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів устанавлювалася на 20% меншою, ніж передбачалося законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами. [3]. Такі умови проведення реформи в цьому регіоні були зумовлені політичною обстановкою у зв'язку з польським повстанням 1863 р., і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян.

Як свідчать документи, селянська реформа з її правилом обов'язкового викупу землі виявила невідповідність прибутковості селянських наділів і суми викупних платежів, які були значно більші. І постійно наростаюча сума недоїмок зі сплати викупних платежів призводила часто до розорення селянських господарств. Л. В. Ходський справедливо зазначав: «Викупні платежі не відповідали не тільки справжній вартості землі і її прибутковості, але часто і платоспроможності колишніх поміщицьких селян, що не могло не відбитися на селянському господарстві, що, зокрема, викликало накопичення недоїмок з викупних платежів»[4, с. 52]. Дворянство і після скасування

кріпосного права продовжувало чинити опір проти зрівняння у правах дрібного селянського і великого дворянського землеволодіння. Поміщики, користуючись захистом та підтримкою держави, не тільки захопили більш родючі землі, а й відрізали в селян чимало їхніх. До того ж поміщики присвоїли землі громадського користування – випаси, водопої, луки, ліси та інші угіддя, за користування якими селяни були зобов'язані платити. Цей пережиток феодалізму – сервітути – ще залишався довгий час.

Українське селянство у своїй масі залишалося малоземельним. Із загальної кількості 2 476 832 ревізьких душ колишніх поміщицьких селян України лише 149 873, або 6,1 %, одержали земельні наділи більше 5 десятин на душу, останні 2 326 959 ревізьких душ, або 93,9 % – наділи менше 5 десятин на душу, що було менше офіційно визнаної норми, необхідної для ведення селянського господарства. Зокрема, група селян, яка мала наділи менше 5 десятин на душу, складала в Київській губернії 96,4 %, у Подільській – 97,7 %, Волинській – 80,9 % [5, с. 22, 23]. Взагалі без наділів залишилося 224 тис. душ (9 %). На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами [6, с. 363].

Лише в листопаді 1866 р. вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні близько 50 % всього селянства (2,2 млн. ревізьких душ). Для державних селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більші, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на ревізьку душу становив 2,8 десятин, то у державних селян – 4,9 [7, с. 669, 670].

У скрутному становищі в губерніях Правобержної України залишалися і селяни-чиншовики, які вимушені були сплачувати поміщикам непомірно високу орендну плату за землю. Залишки чиншового землеволодіння були

пережитком кріпосництва і викликали невдоволення і масові виступи чиншовиків, що примусило царський уряд прийняти 9 червня 1886 р. закон, на підставі якого вони отримали право викупляти у власність свої ділянки землі. Однак важкими були умови викупу, нелегко було документально довести чиншові права, нерідко роками тяглися такі справи, не даючи бажаного результату. Зокрема, у Волинській губернії на початку ХХ ст. налічувалося 43 тис. невизнаних чиншовиків [8, с. 40]. Проте, незважаючи на труднощі викупу, ця категорія селянства намагалася придбати земельну ділянку, щоб в подальшому мати якусь економічну вигоду. Про викуп землі чиншовиками повідомлялося у пресі. 21 травня 1892 р. у «Волинських губернських відомостях» вміщено таке повідомлення: «Волинське губернське присуствіє селянських справ оголошує, що головною викупною установою 12 лютого 1892 р. за № 1054 затверджено викупний акт на земельну ділянку чиншовика І. Андрієвського у маєтку поміщика Л. Рожинського в селі Немирівці Старокостянтинівського повіту і дозвіл щодо видачі згаданому поміщику Рожинському урядової позики у розмірі 69 руб. 75 коп. Там же вміщені викупні акти на земельні ділянки чиншовиків Й. Закржевського, А. Огільби, М. Гонкевича в маєтку поміщика І. Воронича, с. Малому-Правотині Берездовської волості Новоград-Волинського повіту і дозволена видача цьому поміщику урядового кредиту (ссуди) в розмірі 1000 руб. Подібні викупні акти на земельні ділянки затверджені на чиншовиків колонії Віцентів у маєтку поміщика І. Властелиці і дозволена видача нащадкам поміщика ссуди у розмірі 1532 руб. 23 коп. [9].

Отже, тодішнє економічне становище селян і тих, хто мав землю, і безземельних не давало в повній мірі реалізувати надане їм право заняття підприємництвом. Потрібен був час і підтримка держави, аби селянські господарства зміцніли. Для цього потрібно було зменшити викупні платежі, що було зроблено за царювання Олександра III. Також потребувала удосконалення кредитна і податкова політика держави.

Однак зауважимо, що умова викупу землі селянами, з одного боку, сприяла більш інтенсивному проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство, а з другого – давала поміщикам значні кошти для перебудови свого господарства на капіталістичній основі. Разом ыз тим викупна операція була вигідна і державі: це дозволило їй вийти із важкої фінансової кризи, зумовленої наслідками Кримської війни, більше того, перевести економіку також на ринкову основу. Безумовно, що далеко не всі поміщики зуміли скористатися цією у значній мірі сприятливою для них ситуацією. Тим більше, що держава продовжувала протекціоністську щодо дворян політику.

Селянська реформа 1861 р. та наступні – земська (1864 р.), судова (1864 р.), військова (1862–1874 рр.) – хоча і сприяли становленню ринкових відносин у сільському господарстві, однак розвиток підприємництва в сільській місцевості стримували значні феодальні пережитки: поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянська община, сервітути, черезсмужжя, чиншові відносини. Незначна частина селян могла зайнятися прибутковою справою, підприємництвом. На заваді стали як об'єктивні причини – необхідність сплати викупних платежів, перебування у фактичній залежності від поміщиків, бідність – так і суб'єктивні – консерватизм селянина, відсутність національної згуртованості, взаємопідтримки, недостатня підтримка з боку держави.

На початку ХХ ст. невирішеність аграрного питання поглиблювала конфронтацію в суспільстві, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність, про що свідчили події 1905–1907 рр. Такі обставини в певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрного сектора. Комплекс реформ, розпочатих наказом Миколи II 9 листопада 1906 р., був логічним продовженням модернізаційних процесів у Росії середини ХІХ ст. Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; створення хутірських та відрубних господарств; продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк, переселення малоземельних селян центральних

районів на постійне проживання в малозаселені окраїнні місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем Столипінської аграрної реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності в бідності. Комплекс цих реформ був спрямований на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, зростання рівня товарності сільськогосподарської продукції.

Таким чином, незважаючи на те, що в ході аграрних реформ 1861 і 1906–1912 рр. зростає чисельність малоземельних і безземельних селян, однак для найбільш підприємливих і заможних вони відкрили більш широкі можливості для активізації господарської діяльності. Збільшилася площа земель в особистих господарствах селян, вони отримали нове джерело доходів – орендну плату, підвищилася ринкова мотивація до праці, а відтак і її якість, ефективність і рівень оплати. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар, що свідчило про утворення капіталістичного виробництва. Реформування аграрного сектора економіки сприяло інтенсифікації сільського господарства на основі ринкових відносин. Указані аграрні перетворення створювали умови для більш широкого розвитку підприємництва не тільки в аграрному секторі, а й в інших галузях народного господарства, не тільки в сільській місцевості, а й у містах та в регіонах, де пріоритетною була важка промисловість.

Список використаної літератури

1. *Полное собрание законов Российской империи* (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2, т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. – № 36657.
2. *ПСЗ РИ*. – Собр. 2, т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. – № 36650 ; № 36657.
3. *ПСЗ РИ*. – Собр. 2, т. XXXVIII, отд. 1. – СПб., 1863. – № 39928.
4. *Ходский Л. В.* Земля и земледелец: экономическое и статистическое исследование / Л. В. Ходский. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 52.

5. *Отмена крепостного права на Украине* : сб. документов и материалов. – К. : Изд-во АН УССР, 1961 – 427 с.
6. *Історія українського селянства* : нариси в 2-х т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 631 с.
7. *Довідник з історії України (А – Я)* / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
8. *Історія Волині* : з найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичий, М. Д. Пивницький та ін. – Львів : Вид-во при Львівському ун-ті, 1988. – 238 с.
9. *Волынские губернские ведомости*. – 1892. – № 46 (28 мая).